tasavvur

tekirdag ilahiyat dergisi | *tekirdag theology journal*

e-ISSN: 2619-9130

tasavvur, Haziran /June 2018, c. 4, s.1: 13-32

Zihniyet-Din Ve Toplumsal Değişim İlişkisi: Ülgener Örneği

Mentality-Religion and Social Change Relation: The Case of Ülgener

Köksal PEKDEMİR

YL. Öğrencisi., İstanbul Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi

Master Student, İstanbul University, Faculty of Theology

İstanbul / TURKEY

koksalpekdemir@gmail.com

ORCID ID: orcid.org/0000-0002-8979-5414

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 12 Mart / March 2017

Kabul Tarihi / Date Accepted: 30 Mart / March 2017

Yayın Tarihi / Date Published: 30 Haziran / June 2017

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Haziran / June

Atıf / Citation: Pekdemir, Köksal. "Zihniyet-Din Ve Toplumsal Değişim İlişkisi: Ülgener Örneği". *Tasavvur: Tekirdağ İlahiyat Dergisi 4,* sy. 1 (30 Haziran 2018): 13-32.

İntihal: Bu makale, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.

web: http://dergipark.gov.tr/tasavvur | mailto: ilahiyatdergi@nku.edu.tr

Öz

Toplumsal yapının dinamik olmasının bir sonucu olarak, sosyal hayatta sürekli bir değişim yaşanmakta, söz konusu değişimin araştırılması, toplumu kendisine inceleme konusu edinen sosyolojinin uğraş alanları arasında yer almaktadır. Toplumda meydana gelen değişimin incelenmesinin pek çok yolu vardır. Bunlardan birisi de örtük referans sistemi olarak tanımlanan zihniyet yapılarının araştırılmasıdır. Zihniyetleri oluşturan ekonomi, kültür, eğitim gibi birçok etken bulunmakta, dinlerde bunlardan birisini oluşturmaktadır. Dinler, kendilerine has özellikleri dolayısıyla zihniyetleri etkileyen bir nitelik taşımaktadır. Buradan hareketle makalede ilk olarak zihniyet-toplumsal değişim ilişkisi ele alınacak, devamında zihniyet-din etkileşimine yer verilecek, dolaylı olarak ise zihniyetler üzerinde dinlerin toplumsal değişimle girdiği ilişki ortaya çıkartılmaya çalışılacaktır. Tüm bu süreci bir örnek üzerinden daha da netleştirme amacıyla Sabri F. Ülgener'in *Zihniyet ve Din* eserine değinilecek ve Ülgener'in görüşleri, zihniyet-din-değişim çerçevesinde incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Din, Zihniyet, Toplum, Toplumsal Değişme, Ülgener.

Abstract

As a result of the dynamic structure of society, there is a constant change in social life and researching the change is among the unit analysis of the field of sociology that takes society as a subject matter for itself. There are various ways to examine the change that has taken place in society. One of them is the implicit reference system thereby examining mindset structures. There are many factors such as economy, culture, and education which constitute mentalities and one of them is religion. Religions because of their unique characters have an aspect to influence mentalities. From this point of view, the first issue in this article to be examined is the relationship between mentality-social change. Subsequently, insights will be given about mentality-religion relations, and lastly, an attempt to unearth the impact of religion-social change relations on mentalities will be made. For further clarification of all this process through an example, Sabri F. Ülgener's *Zihniyet ve Din*

(Mentality and Religion) will be examined and Ülgener's views will be analyzed on the ground of religion-change relation.

Key words: Religion, Mindset, Society, Social Change, Ülgener.

Giriş*

Din sosyolojisi yeni içeriklerle sürekli gelişmektedir. Özellikle İkinci Dünya Savaşı'ndan sonraki süreçte, klasik çalışmalara bağlı kalınarak daha mikro ölçeklerde araştırmalar gerçekleştirilmiş ve Weber'in çalışmaları bu konuda hareket noktasını oluşturmuştur.[1]

Türkiye'de henüz yeteri kadar çalışılmamış olsa da sosyolojinin ve onun bir alt disiplini olan din sosyolojisinin önemli uğraş alanlarından birisi, zihniyet-din arasındaki ilişkisinin araştırılmasıdır. Bu alana yönelik ilk çalışmayı sosyolojinin kurucu babaları arasında kabul edilen Weber, *Protesten Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu* ismini verdiği araştırmasıyla gerçekleştirmiştir. Söz konusu eser, din-zihniyet ilişkisini ortaya çıkartması ve alanında ilklerden olması sebebiyle önemlidir. Türk sosyoloji geleneği içerisinde, zihniyet araştırmaları konusunda Weber'le birlikte Ülgener ismi de oldukça önemli bir yer tutar. Ülgener'in bu derece önemli olmasının nedeni Özkiraz'ın da belirttiği gibi[2], din-zihniyet incelemelerini Türk sosyal bilimler geleneğine dâhil eden ilk isim olmasından dolayıdır. Zihniyet-din araştırmasını *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu* isimli eseriyle dünya sosyal bilimler geleneğine dâhil eden Weber ile, onun adımlarını takip ederek kaleme aldığı *Zihniyet ve Din* ismini verdiği çalışmasıyla Türk sosyal bilimler geleneğine dâhil eden Ülgener, alana yönelik öncülerden olmaları ve kendilerinden sonraki çalışmalara rehberlik etmeleri açısından önemli isimlerdir.

---

* Bu makale, Toplumsal Değişim Sempozyumu'nda sözlü olarak sunulan ve basılmayan "Zihniyet-Din Ve Toplumsal Değişim İlişkisi: Ülgener Örneği" adlı tebliğin içeriği geliştirilerek ve kısmen değiştirilerek üretilmiş halidir. /This paper is the final version of an earlier announcement called "Social Chance Symposium", not previously printed, but orally presented at a symposium called "Mentality-Religion and Social Change Relation: The Case of Ülgener", the content of which has now been developed and partially changed.

1 Özlem Avcı, *İki Dünya Arasında İstanbul'da Dindar Üniversite Gençliği* (İstanbul: İletişim Yay., 2012), 35.

2 Ahmet Özkiraz, "Sabri F. Ülgener'de Zihniyet ve Geri Kalmışlık". *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*. 36, (Mart 2007): 36.

Zihniyetleri çözümlemek ve din ile olan etkileşimini ortaya koymak hem geçmişte tecrübe edilen değişimleri kavramak hem içerisinde yaşanan süreci anlamak hem de geleceği tahmin etmek, diğer bir ifade ile dünü ve bugünü anlamlandırmak, yarının ise nasıl şekilleneceğine yönelik öngörüde bulunmak yani 'toplumsal değişim'i kavrayabilmek açısından önemlidir. Zihniyet yapılarında meydana gelen değişimleri ve zihniyetlerin din ile olan irtibatını anlamadan toplumsal değişimi anlamak/anlamlandırmak ortaya eksik bir çalışma çıkartacaktır. Buradan hareketle makalenin konusu, zihniyet-din ve toplumsal değişme arasında var olan ilişkiyi ortaya çıkartmak, sonrasında ise *Zihniyet ve Din* isimli eserinden yola çıkarak, söz konusu alanlara yönelik Ülgener'in nasıl bir örneklik oluşturduğunu ortaya koymaktır.

1. Zihniyet ve Toplumsal Değişim

Örtük referans sistemi olarak tanımlanan[3] zihniyetlerin incelenmesi, toplumsal yapıda meydana gelen değişme ve çatışmaları ya da tam tersi durağanlık/muhafazakârlık ve bütünleşmeleri anlamak, anlamlandırmak açısından dikkate alınması gereken bir araçtır. Bu sebeple aşağıda toplumsal mekanizmanın işleyişi açısından roller üstlenen zihniyet kavramı üzerinde durulacak ve toplumsal değişmeyle olan etkileşimine değinilmeye çalışılacaktır.

Günlük kullanımda zihniyet; davranışlar ile gözlemlenebilen örf ve adetler ile birleştirilmiş bir düşünce hali, herhangi bir inanç sistemiyle bağlantılı psikolojik eğimlilikler bütünü, "çevredeki kültürün içerdiği norm ve değerlerin özümsenmesi ile edinilen ortak bir referans çerçevesi", eyleme dönüşmüş davranış şekli, bir grup insanın ortak referans örüntüsü,[4] "bireyin davranışlarında sürdürdüğü değer ve inançlar toplamı",[5] "aynı kişide yerleşmiş olup kendi aralarında mantık bağlarıyla örülmüş bulunan bir fikirler ve entelektüel eğilimler bütünü",[6] dünya ile insan arasına giren prizma,[7] "kendini bir takım hareket ve davranış normları halinde açıklayan

[3] Alex Muchielli, *Zihniyetler*, trc. Ahmet Kotil (İstanbul: İletişim Yay., 1991), 7.
[4] Alex Muchielli, *Zihniyetler*, trc. Ahmet Kotil (İstanbul: İletişim Yay., 1991), 17-23.
[5] Sefer yavuz, "Zihniyet ve Din," *Din Sosyolojisi* içinde, ed. İhsan Çapçıoğlu (Ankara: Grafiker, 2012), 589.
[6] Gaton Bouthoul, *Zihniyetler* (İstanbul: Edebiyat Fakültesi Yay., 1975), 21.
[7] Gaton Bouthoul, *Zihniyetler* (İstanbul: Edebiyat Fakültesi Yay., 1975), 7.

bir yaşama stilinin ifadesi", toplum içindeki bireyin dünyaya, çevreye, olaylara, eşyalara vb. yapılara bakış açısı,[8] "bir toplumsal projeksiyon sistemi", "kendini birtakım hareket ve davranış normları halinde açıklayan bir yaşam sistemi",[9] "düşünüş, duyuş ve davranış tarzı",[10] "insanlara istikamet vermeye yarayan birer harita"[11] şeklinde tanımlanmaktadır.

Yukarıda yer verilen ve zihniyeti açıklayan bu yaklaşımların öne çıkarttığı ortak nokta; zihniyetlerin nesne, eşya, çevre, evren ve insan gibi faktörlere karşı bireyde yerleşen bir tür "bakış açısı" olmasıdır. Bu noktayı saklı tutup, sıralanan tanımları da dikkate alarak zihniyeti, 'insanın kendisi dâhil, muhatap olduğu her türlü şey karşısında göstereceği tepkinin şeklini belirleyen, yönünü tayin eden ölçü/pusula' şeklinde kavramsallaştırmak mümkündür.

Zihniyetler tarih boyunca din, eğitim, çevre, iklim, nüfus, politika, ekonomi gibi birçok unsurlardan örülü faktörler tarafından yönlendirilmiş[12] ve toplumsal değişmeleri farklı oranlarda etkilemişlerdir. Etki araçlarından birisi de dinlerdir. Zihniyetlere etki eden faktörler arasında yer alan dinler, zihniyetleri şekillendirmekte, aynı zamanda da toplumsal değişmenin dinamiklerini sağlamaktadır.[13] Bu meselenin detaylarına ilerleyen sayfalarda değinilecektir.

Zihniyetlerin toplum hayatında hem bireylere hem de gruplara sağladığı pek çok fayda vardır. Bunlardan bazılarını şu şekilde sıralamak mümkündür; zihniyet soyut ya da somut karşılaşılan her türlü varlık/nesne için gerçeğin bir açıklamasını verir ve böylece kişinin ya da grubun kendine göre anlama, anlamlandırma ve bilme ihtiyacını karşılar. Zihniyetler bireye kimlik kazandırır. Bu, zihniyetlerin kültürün temel bileşkeleri arasında yer alması ve toplumsal kimliği oluşturan diğer pek çok öğe ile sıkı bir ilişki içerisinde olmasının bir sonucu olarak gerçekleşmektedir. Ayrıca zihniyetler,

8 Sabri Ülgener, *Zihniyet, Aydınlar ve İzm'ler* (Ankara: Mayaş Yay., 1983), 21-28.
9 Mustafa Aydın, *Güncel Kültürde Temel Kavramlar* (İstanbul: Açılık Kitap Yay., 2013), 506-507.
10 Ünver Günay, *Din Sosyolojisi* (İstanbul: İnsan Yay., 2014), 228.
11 Şerif Mardin, *Din ve İdeoloji* (İstanbul: İletişim Yay., 2015), 25.
12 Sabri Ülgener, *Zihniyet ve Din* (İstanbul: Derin Yay., 2006), 6.
13 Dinlerin bu yönüyle ilgili bilgileri herhangi bir din sosyolojisi kitabında bulmak mümkündür. Örneğin Ünver Günay'ın *Din Sosyolojisi* isimli eserine bkz.

toplumsal sosyalleşmenin taşıyıcılığını da üstlenirler. Bireyler gruplara, çoğunlukla kendi dünya görüşüne yakın bir ortam buldukları zaman katılır ve böylece sosyalleşir. Zihniyetlerin sağladığı bir diğer fayda ise, kişiye güvende olduğu hissini vermesidir. Birey kendi zihin yapısına yakın olan kimselerle etkileşime girerek, taşıyıcısı olduğu zihniyet dünyasına olan güvenini daha da kuvvetlendirir.[14]

Zihniyetlerin temelinde birtakım değer yargıları bulunur. Burada bahsedilen değer bir grubun, ideal ve saygıya layık olduğunu kabul ettiği davranışın arkasında var olan bir tür yasa, kural ya da genel bir ilkeyi ifade eder.[15] Değer, kişinin ya da grubun eylemlerine, tutumlarına yön veren genel ilkenin adıdır. Bu ilke çerçevesinde kişi, olaylara, olgulara ve evrene karşı tutum ve davranış gerçekleştirir. Zihniyetlerin temelini oluşturan değerlerin, zihniyetlerin nasıl olması gerektiğini tayin eden, sınırlarını çizen, yol gösteren ana etkenler arasında yer aldığını söylemek mümkündür.

Muccıhelli'ye göre[16] zihniyetler toplumsal etki güçlerinin kaynağıdır. O'na göre, 'edinim-yayılma' ve 'korunma-savunma' mekanizmaları şeklinde iki büyük sosyo-psikolojik mekanizma, grupların yaşamına yön verir. İlk türden mekanizmalar, diğer grupları kendi görüşüne çekmek ve bu doğrultuda örgütlemeye yönelik ortaya çıkarken, ikincisi ise, zihniyetin taşıyıcılarının kendilerini tehlikede hissettiğinde varlık kazanır, böylece bireyler sahip oldukları kimliği koruyabilme şansını elde ederler. Bu mekanizmalardan birincisi güçlü, hâkim, tayin edici, yönlendirici ve ötekini değişime zorlayan konumda görünürlük kazanırken ikincisi, diğer zihniyet yapılarına göre aşağı, yani edilgen, zayıf, pasif ve başkaları tarafından değişime zorlanan bir konumda ortaya çıkar ve değişime karşı direnç meydana getirir. Birinci yaklaşım inşa edici, değiştirici, ikincisi ise daha çok koruyucu, muhafaza edici, sınırlayıcı, savunmacı bir nitelik taşır. Bu yönüyle değişimi tayin eden, değişimi sınırlayan ve değişimden etkilenen olgu olarak zihniyetlerin incelenmesi, sosyoloji için önemli hale gelmektedir.[17]

---

14 Alex Muchielli, *Zihniyetler*, trc. Ahmet (İstanbul: İletişim Yay., 1991), 21-23.

15 Alex Muchielli, *Zihniyetler*, trc. Ahmet (İstanbul: İletişim Yay., 1991), 35.

16 Alex Muchielli, *Zihniyetler*, trc. Ahmet (İstanbul: İletişim Yay., 1991), 23.

17 Muccihelli tarafından sistematikleştirilen bu iki olgu, toplumsal değişim ile zihniyet arasında var olan ilişkinin incelenmesinde önem kazanmaktadır. Söz konusu iki ilke, zihniyet-toplumsal değişme

Zihniyette ve bunun neticesinde toplumsal yapıda bir değişimin meydana gelebilmesi için üç faktörün eş zamanlı olarak gerçekleşmesi gerekmektedir. Bunlardan birincisi; içerisinde bulunulan durumun kişi ya da gruplar üzerinde değişime yönelik güçlü bir baskı yaratması ve bu baskının çoğunluk tarafından hissedilmesi, ikincisi; toplumda özgürlük alanlarının bulunması, üçüncü olarak ise; kişi ya da grup üyelerinin ortaya çıkan yeni ihtiyaca cevap verebilen ve yeterince değerlenmiş olan yeni sosyo-kültürel modeller ortaya çıkartması ve bunların varlığından haberdar olmasıdır.[18] Bu üç şart dikkate alındığında, zihniyet değişiminin, dolayısıyla toplumsal değişimin, toplumda yoksunluk duygusunun hâkim olmasının bir sonucu olduğunu söylemek mümkündür.[19]

Yukarıda yer alan faktörlerin her biri değişim için önemlidir. Grupların kendi üzerlerinde hissettikleri baskı, değişimin gerekli şartlarındandır. Çünkü çoğunlukla zorlayıcı baskı olmadan, değişime ihtiyaç duyulmamaktadır. Bu baskı genellikle iç dinamiklerden çok, dış dinamikler tarafından beslenmektedir. Gelinen noktada gelişen iletişim ve ulaşım araçları, popüler kültür, medya, moda gibi aygıtların, değişimi zorlayan dış etkenlerin başında geldiğini söylemek mümkündür. Değişimin ikinci şartı olan, 'toplumda özgürlük alanlarının bulunması', diğer iki faktörü etkileme gücüne sahip olması sebebiyle, zihniyet değişiminin gerçekleşmesi açısından önem kazanmaktadır. Özgür bir ortamın olmadığı zaman ve mekanlarda, değişime yönelik baskılar, çevrede yaşanan ve dayatılan değişimler genel olarak göz ardı edilmektedir. Değişimi gerçekleştirmeyi başaran azınlıklar ise dışlanmaya ve ötekileştirilmeye maruz kalmakta, böylece toplumsal çatışma körüklenmektedir. 'Değişimi sağlayacak modellerin olması' şeklinde ifade edilebilecek üçüncü tamamlayıcı durum da değişim için önem taşımaktadır. Bu modelleri iç bünyenin ürettikleri ve dışarıdan transfer edilenler şeklinde ikiye ayırmak mümkündür. İç bünyenin ürettiği model, grup içerisinde değişimi sağlayan, gruptan farklı, aykırı kimseleri ifade ederken, dışarıdan transfer ise, grup dışından bir ya da birden çok kimsenin, grup üyelerinin

arasında gerçekleşen üç farklı ilişki şeklinde ikisine gönderme yapar. Bu ilişki biçimleri aşağıda açıklanacaktır.

18 Alex Muchielli, *Zihniyetler*, trc. Ahmet (İstanbul: İletişim Yay., 1991), 60-61.

19 Alex Muchielli, *Zihniyetler*, trc. Ahmet (İstanbul: İletişim Yay., 1991), 71.

kendileri için yabancı olan zihniyet yapılarını benimsenmesinde rol oynayan, örneklik oluşturan kimseleri ifade eder. İç bünyenin ürettiği modeller, dışarıdan transfer edilenlere karşı daha kolaylıkla kabul görür ve benimsenir.

Çalışmanın üzerine inşa edildiği temel varsayım; toplumsal değişimin zihniyette gerçekleşen değişimden bağımsız olarak düşünülemeyeceğidir. Öyle ki toplumsal değişim şeklinde isimlendirilen olgu, bireylerin zihniyetlerinde meydana gelen değişimin ürünüdür ve cesur olmak gerekirse bu, bir yönüyle değişimin kendisidir. Muccihelli'in de söylediği üzere[20] toplumsal değişimin incelenmesi, zihniyetleri etkisi altına alan değişimlerle, kültürün ve toplumu meydana getiren diğer öğeleri etkileyen faktörlerin arasındaki ilişkinin ortaya konulmasına yöneliktir. Bu sebepledir ki toplumsal değişimlerin incelenmesinin yollarından birisi de zihniyet değişimlerinin araştırılmasıdır.

Anlam arayışında olan ve mantık çerçevesinde hareket eden bir varlık olmasının sonucu olarak insan, zihniyeti ile eylemleri arasında bir bütünlük arar ve paralel bir ilişkinin gerçekleşmesini arzular. Bireyler zihniyetleri doğrultusunda eylemlerde bulunur, harekete geçer ve içerisinde yaşadığı dünyayı, sahip olduğu zihniyet yapısına uygun bir şekilde inşa etmek için gayret gösterir.[21] Bu durum zihniyetlerin toplumsal değişime olan etkisini ifade etmektedir. Ne var ki zihniyet ile değişim arasında çok boyutlu bir ilişki vardır. Zihniyetlerin toplumsal değişime yönelik etkisine değindikten sonra, zihniyetlerin hem toplumsal değişmeyi sınırlayıcı rolünden hem de toplumsal değişimin zihniyetler üzerindeki etkisinden bahsetmek gerekir. Tıpkı zihniyette meydana gelen değişimin toplumsal değişimi etkilemesi gibi, yaşanılan toplumsal değişim de zihniyet yapılarını etkiler. Nerelerde değişimin zihniyeti, nerelerde ise zihniyetin değişmeyi etkilediğini kesin bir şekilde ortaya koymak mümkün olmamakla birlikte, hangi durumlarda zihniyetin, hangi durumlarda toplumsal değişimin daha baskın olduğunu ortaya çıkartmak mümkündür.

---

[20] Alex Muchielli, *Zihniyetler*, trc. Ahmet (İstanbul: İletişim Yay., 1991), 59.

[21] Bu duruma örnek olarak dinlerin meydana getirdikleri değişimler gösterilebilir. Herhangi bir baskı ya da zorlama olmaksızın din anlayışları yani zihni yapı değişmeden, dini yaşantının değişmesi oldukça zordur. Genellikle ilk olarak dine yönelik zihniyette, arkasından ise dini yaşantıda değişimler yaşanmıştır. Bu yönüyle zihniyetler sosyal değişmeye etki eden bir nitelik taşımaktadırlar.

Yukarıda da geçtiği üzere Muccıhelli'ye göre[22] zihniyetler toplumsal etki güçlerinin kaynağıdır. Zihniyet çerçevesinde geliştirilen mekanizmalardan 'edinim-yayılma' güçlü, hâkim, tayin edici, yönlendirici ve ötekini değişime zorlayan konumda ortaya çıkar ve zihniyet-değişim ilişkisinin birinci şeklini oluşturur. 'Korunma-savunma' mekanizmasında ise zihniyetler birincisine göre daha pasif, toplumsal değişmeyi sınırlayan bir rol oynar. Böylece zihniyet-toplumsal değişme ilişkisinde, 'zihniyetlerin toplumsal değişmeleri sınırladığı' ikinci boyut görünürlük kazanır. Üçüncü boyut ise, zihniyetin hem inşa edici hem de koruyucu olarak rol oynayamadığı durumlarda gerçekleşir. Söz konusu süreçte toplumsal değişim, zihniyete hâkim olur ve zihniyet üzerinde birtakım değişimler meydana getirir. Böylece zihniyet-toplumsal değişim arasında ortaya çıkan üçüncü ilişki şekli gerçekleşir.

Özetle, zihniyet ile toplumsal değişim arasında üç boyutlu bir ilişkinin varlığından söz edilebilir. Birincisi, zihniyetlerin toplumsal değişimin temel dinamiği olarak varlık kazandığı durumdur. Burada zihniyetler toplumsal değişimi sağlayan asıl etkendir. İkincisi; zihniyetlerin toplumsal değişmeyi sınırlayıcı bir rolde göründüğü durumdur. Bu noktada birincisine göre daha pasif bir zihniyet-toplumsal değişim ilişkisi söz konusudur. Üçüncüsü ise, toplumsal değişmenin zihniyeti etkilediği ve herhangi bir karşı koymanın gerçekleşmediği durumdur. Birincisinin tersine burada, toplumsal değişme, zihniyet üzerinde gerçekleşen değişimin dinamiklerini oluşturur ve zihniyette bazı değişmelere sebep olur. Tüm bu boyutları "aktif zihniyet", "sınırlayıcı zihniyet" ve "pasif zihniyet" şeklinde kavramsallaştırmak mümkündür. Burada güçlüden zayıfa giden bir hiyerarşi durumu söz konusudur. Bu üç hal arasında, sınırlar muğlak olduğu için kesin bir ayrım yapmak kolay değildir. Hangisinin sebep hangisinin sonuç ya da hangisinin önce hangisinin sonra olduğunu kestirebilmek oldukça zordur. Sebep denilenlerin sonuç, sonuç denilenlerinde sebep olarak varlık kazanması mümkündür. Bunun için yoğun emek isteyen çalışmalara ihtiyaç vardır.

2. Zihniyet-Din Ve Toplumsal Değişme

Zihniyeti tanımlayıp toplumsal değişme ile olan ilişkisine değindikten sonra dini de sürece dâhil etmek yerinde olacaktır. Bu sebeple aşağıda din ve

---

22 Alex Muchielli, *Zihniyetler*, trc. Ahmet (İstanbul: İletişim Yay., 1991), 23.

zihniyet arasındaki ilişki ele alınacaktır. Burada temel varsayım, din ile zihniyet arasında karşılıklı bir ilişkinin olduğudur. Bireylerin inandıkları dinler, zihniyetlerini oluştururken, zihniyet yapıları da inanılacak dinin yaşam alanına nasıl aktarılacağına belli oranlarda karar vermekte yani karşılıklı etkileşim gerçekleşmektedir.

Başta evrensel dinler olmak üzere dinlerin büyük çoğunluğu sadece metafizik olanla değil, aksine hayatın en ücra köşeleriyle bile ilgilenir. Bu sebeple birçok din, teolojik özelliklerinin dışına taşan oldukça zengin bir muhtevaya sahiptir. Öyle ki din, tek boyutlu bir olgudan ziyade ekonomiye, siyasete, hukuka, eğitime ve daha sayılamayan toplumun birçok farklı kurumuna etki eder.[23] Bu doğrudan olduğu gibi dolaylı bir şekilde de gerçekleşebilir. Tarih boyunca kiminde başarılı kiminde başarısız, pek çok noktada insan yaşamına nüfuz eden, toplum hayatının hemen her noktasına damgasını vuran dinin,[24] toplumsal hayatta oldukça işlevsel bir rol oynayan zihniyet ile etkileşime girip, toplumsal değişime katkı sağlamaması mümkün değildir. Doğaldır ki din, inananlarının zihniyetlerine, dolayısıyla yaşam biçimlerine, hayat tarzlarına ve dünya görüşlerine müdahale eder. Öyle ki dinlerin önemli özelliklerinden birisi, mensuplarına çeşitli toplumsal durumlar karşısında takip edecekleri yol, sergileyecekleri tutum ve tavır geliştiren bir zihniyet kazandırma işlevidir. Dinin bu özelliği, yukarıda da işaret edilen sosyal bir karaktere sahip olması ve inananlarına belli birtakım değerler ve semboller sunmasından kaynaklanmaktadır. Dinler, olaylar ve nesnelere karşı takınılması gereken tavırlar vermek yoluyla bireylerin zihniyetini inşa etmektedirler. Bu anlamda dinler iman, bilgi, ahlak, tutum, değer, davranış, düşünce, cemaat gibi birçok ilişkiler ağını bünyesinde toplayan sosyal sistemlerdir.[25]

Berger'in, dini "evrenin tamamını insan açısından manidar bir varlık olarak kavramanın cüretkâr bir girişimi"[26] şeklinde tanımlarken ifade etmek istediği şeylerden birisi de dinlerin zihniyet oluşturmadaki rolüne bir vurgudur. Greertz'i takip ederek dini, "insanlarda uzun süreli, geniş

---

23 Hans Freyer, *Din Sosyolojisi*, trc. Turgut Kalpsüz (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi Yay., 1964), 64.
24 Sabri Ülgener, *Zihniyet ve Din* (İstanbul: Derin Yay., 2006), 8.
25 Ejder Okumuş, *Dinin Toplumsal İnşası* (Ankara: Akçağ Yay., 2015), 85.
26 Peter Berger, *Dinin Sosyal Gerçekliği* (İstanbul: İnsan Yay., 1993), 39.

kapsamlı, güçlü ve güdüler yerleştirmeye çalışan bir semboller sistemi”[27] olarak tanımlayan Mardin’de, Berger gibi bir yönüyle dinin zihniyet oluşturmadaki rolünü dikkate almakta ve dini buradan hareketle tanımlamaktadır. Hem Berger hem de Mardin’in tanımları dikkate alındığında dinin, zihniyet oluşturmada ve toplumsal değişmede oynadığı rol daha da anlaşılır olacaktır. Dinin zihniyet oluşturmasındaki rolüne dikkat çeken Ülgener’de bu konuya ilişkin aşağıda yer alan ifadeleri kullanmaktadır;

Esasında dinin, “kitabi” tarafı bir yana, geniş yığınlara uzanan sade, gündelik telkinleri ile insanın davranış biçimini ve o yoldan değer ölçülerini etkilemekten uzak kalmış olacağı düşünülemezdi. Din ki, tarih boyu aile bağlarından yakın ve uzak toplum katlarına, siyasete, sanat değerlerine kadar bütün bir yaşayış düzenine damgasını vurmuş; kiminde başarılı, kiminde başarısız; fakat düzenleyici olmak iddiası ile daima devre içine girmiştir.[28]

Dinler zihniyetleri oluşturan önemli bir etken olmalarına rağmen, zihniyetleri sadece dinlerin inşa etmediğinin vurgulanması gerekir. Zihniyetlerin oluşmasında ve toplumsal değişimde dinin rolüne yoğun bir vurgu yapılsa da yaşanılan süreci sadece dine indirgemek doğru bir yaklaşım olmaz. Dinin yanın sıra daha başka pek çok faktör vardır. Doğan’ın da işaret ettiği gibi[29] çevre, eğitim, iklim, siyaset, ekonomi, tarih gibi birçok faktör bunlardan bazılarıdır.

Yukarıda ifade edilenlere ek olarak din ve zihniyet arasındaki ilişkinin tek boyutlu olmadığının da söylenmesi gerekir. Din, her türlü tesirden uzak, insan hayatını oluşturan tüm ögelerden soyutlanmış bir olgu değildir. Aksine sosyal ve kültürel hayatın bütün taraflarıyla yani ekonomi, hukuk, siyaset, çevre özellikle de toplumsal yapılarla ilişki halinde olan ve tüm bunları etkilediği gibi aynı zamanda bunlardan da etkilenen bir mahiyet taşır.[30] Dinleri etkileyen faktörlerden birisi de zihniyetlerdir. Dinler birey hayatına ve zihniyetine tesir ederken birtakım süzgeçlerden geçer ve bunun neticesinde bireyde kabul görür. Bu süzgeçlerden birisi de kendisine tabi olanların sahip

---

27 Şerif Mardin, *Din ve İdeoloji* (İstanbul: İletişim Yay., 2015), 37.
28 Sabri Ülgener, *Zihniyet ve Din* (İstanbul: Derin Yay., 2006), 8.
29 Şahin Doğan, “Max Weber ve Sabri ÜLgener’de Zihniyet ve Din”, *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 5, sy.2. (Temmuz 2015): 204.
30 Hans Freyer, *Din Sosyolojisi*, trc. Turgut Kalpsüz (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi Yay., 1964), 64.

oldukları zihniyet yapılarıdır. Aradaki ayrımı keskin hatlar ile ortaya koymak son derece zordur. Bir yerde neden olan başka bir yerde sonuç daha başka bir yerde ise hem neden hem de sonuç şeklinde ortaya çıkabilmekte, ilişkinin boyutu zamana, mekâna ve anlayışlara göre farklılık gösterebilmektedir. Zaman, mekân ve anlayış çerçevesinde fail etken, dinden zihniyete, zihniyetten dine gidip gelmektedir. Bu yüzden zihniyet ile din arasına keskin bir sınır çizmekten ziyade, daha esnek, geçişken ve değişken bir sınır çizilmelidir. Ayrıca din ve zihniyet ilişkisinde yaşanılan değişim birden ve hızlıca değil, oldukça uzun ve yavaş sayılabilecek bir zaman diliminde meydana geldiğinin hatırlatılması gerekir.

Zihniyetler ile din arasında gerçekleşen çok boyutlu ilişkiye yönelik, aynı dinin bünyesinde formel-folk ya da Ortodoksi-Heterodoksi gibi birbirinden farklı dini yapıların var olması örnek olarak verilebilir. İlk saflığını koruyamayan din, yayıldığı ortamın zihin yapısının yansımaları olan kültür, gelenek, iklim, çevre gibi faktörlerle etkileşime girmekte, aslından farklı olarak çevrenin hâkim zihniyetinin etkisiyle yeni, farklı formlara bürünmekte ve formel-folk gibi birtakım ayrımlar gerçekleşmektedir. Dini yapılarda meydana gelen bu ayrım, zihniyetlerin dinler üzerinde nasıl bir etkiye sahip olduğunun delillerinden birisidir. Bu etkinin sınırlı bir alanda gerçekleşmesi ise, dinin zihniyetler üzerindeki etkisine ilişkin karşı bir delildir. Öyle ki var olan yapı gelen yeni dini anlayış ile birlikte hepten değişmediği gibi, bütün olarak da sahip olduğu nitelikleri koruyamamakta, bunun sonucunda ortaya hem eski yapıdan hem de yeni dini anlayıştan etkilenmiş birtakım parçalardan beslenen, her iki yapının karışımı yeni bir form çıkmaktadır.[31]

Özetle din ve zihniyet arasında birinden diğerine giden tek boyutlu bir ilişkiden ziyade çok boyutlu ve karşılıklı bir ilişkinin varlığından bahsetmek gerekir. Bir taraftan dinler zihniyetleri etkilerken, diğer taraftan zihniyetler

---

[31] Din ve zihniyet arasındaki ilişkiye yönelik Müslümanlığı kabul eden toplumlarda gerçekleşen zihniyet değişimleri, oradan hareketle de yaşanılan toplumsal değişimler de örnek olarak verilebilir. Öyle ki İslam, kendisini kabul eden toplumların zihniyet yapılarında köklü değişimler meydana getirmiştir. Bu yönüyle din, zihniyet oluşturucu ve toplumsal değişmeyi sağlayıcı bir etken olarak varlık kazanmaktadır. Ne var ki söz konusu olan etki tek boyutlu bir şekilde yaşanmış, dinin gerçekleştiği bu köklü zihniyet değişimiyle birlikte, dinin kendisi de toplumların zihniyet yapılarından etkilenmiş, bunun neticesinde, dinin birçok alanında farklı anlayışlar ortaya çıkmıştır. Bu ise zihniyetlerin din üzerindeki etkisini göstermektedir.

dinleri etkilemekte, etkileşimin niteliği sürekli değişmekte ve farklılaşmaktadır. Din ve zihniyet terazinin iki kefesi olarak düşünülecek olursa, terazinin dengede durduğunu gözlemek neredeyse mümkün değildir. Söz konusu olgular sürekli birbirini etkilemiş ancak tarihin ve bugünün gösterdiği üzere bazen din, bazen de zihniyetler etkin güç olarak boy göstermişlerdir. Yeri gelmiş dinler zihniyetleri buradan hareketle de toplumsal değişmeyi etkilemiş, yeri gelmiş din dışı zihniyetler hâkim olmuş, dini ve toplumsal değişmeyi etkilemiştir. Buradan hareketle din-zihniyet ilişkisini dengesiz teraziye benzetmek mümkündür. Hangi tarafın ağır basacağı sürekli ama oldukça yavaş bir şekilde değişmiş, bugün de değişmektedir.

Buraya kadar olan bölümde zihniyet-toplumsal değişme ve zihniyet din ilişkisi ele alınmaya çalışılmıştır. Sonraki bölümde ise, yukarıda anlatılanlara ilişkin örneklik oluşturması bakımından 'zihniyet-din ve değişim' konusuna yönelik Sabri F. Ülgener tarafından gerçekleştirilen *Zihniyet ve Din* ismini taşıyan çalışmaya değinilecektir.

3. Sabri F. Ülgener, "Zihniyet ve Din" Eserinin Değerlendirmesi

İlmi disiplin alanları bir bina olarak düşünülecek olursa, bu binanın tamamlanmasında alanla irtibat halinde olan hemen her düşünürün tuğlası, diğer bir ifade ile emeği vardır. Her gelen bir tuğla koyar[32] ve uzun yıllar neticesinde binanın ana gövdesi tamamlanır. Bu sebeple her çalışma kendi içinde bir önem taşır. Temele konulan malzeme doğrultusunda inşa edilen binalar gibi, ilmi disiplin alanları da genellikle "kurucu babalar" olarak isimlendirilen önderlerin fikirleri doğrultusunda ortaya çıkar ve gelişir. Bu durum, din sosyolojisi için de geçerlidir.

Yukarıda ifade edilen bağlam kapsamında düşünüldüğünde sosyolojinin, özelde ise din sosyolojisinin uğraş alanlarından birisi olan, zihniyet-din ve toplumsal değişim arasındaki ilişkinin mahiyetine yönelik ilklerden olması, bu yönüyle de alanın temellerini oluşturması bakımından Ülgener'in 1981 yılında literatüre kazandırdığı *Zihniyet ve Din* isimli eseri önemlidir. Zihniyet-din ilişkisini inceleyen kimselerin, Batı'da nasıl Weber ve

---

[32] Burada ifade edilmek istenen herkesin aynı seviyede katkı sağladığı değil, ilmi disiplin alanlarının ortaklaşa geliştirildiğidir. Elbette tuğlanın büyüklüğü bireylere göre değişmektedir.

Sombart gibi isimleri göz önünde bulundurması gerekiyorsa, Türkiye'de de Ülgener ismini dikkate almaları kendilerinden beklenmektedir. Zihniyet, din ve toplumsal değişimle ilgilenen araştırmacıların Ülgener'in nasıl bir zihniyet analizi yaptığını bilmeleri, buradan hareketle de toplumsal değişmeyi anlamlandırmaları, kendilerine kolaylık sağlayacaktır. Bu sebeple aşağıda Ülgener'in söz konusu eseri değerlendirilmeye çalışılacak, din-zihniyet ve toplumsal değişmenin okunmasına yönelik bir örnek sunulacaktır.

Genel bir tasnif ile kitabı; *Din ve İktisat Ahlakı (Genel Çizgiler)-İslam, Tasavvuf* ve *İktisat Ahlakı* ve *Sonuç* olmak üzere üç bölüme ayırmak mümkündür. Doğan'ında ifade ettiği üzere[33] Ülgener genel olarak çalışmalarında, Osmanlı toplumunun ekonomik olarak geri kalmasının nedenlerini tarihsel bağlamda ve kültürel yönleriyle incelemeyi hedef edinmiştir. Bu amaca yönelik çözümlemeleri ekonomi, din ve zihniyet arasındaki ilişkinin ortaya çıkartılması, buradan hareketle de toplumsal değişimin incelenmesi üzerinde yoğunlaşır. *Zihniyet ve Din*, Ülgener'in iktisat ahlakı ve zihniyet üzerine ortaya koyduğu iki kitaptan sonuncusudur.[34] Ülgener ilk çalışmasında zihniyet olarak isimlendirilen olgunun genel bir resmini çizmiş, ikincisinde ise resmi çizilen zihniyet yapısının dini-manevi köklerine inmeye çalışmıştır.[35]

Söz konusu çalışmada Ülgener, kapitalizmin ortaya çıkmasında Kalvenizm başta olmak üzere Protestan ahlakının önemli bir rol oynadığını kabul eden yani, toplumsal değişimde dini zihniyete vurgu yapan Weberci yaklaşımdan hareketle ve tersten bir okumayla, Osmanlı toplumunda ortaya çıkmayan rasyonellik temelli iş ahlakını, diğer bir ifade ile kapitalistleşmeyi engelleyen nedenleri araştırır. Sonuç olarak ise kapitalizmin, daha yumuşak bir ifade ile meslek ahlakının Osmanlı'da ortaya çıkmayışının nedenini, dünyadan el etek çekerek az ile yetinmeyi öğütleyen, Batıni tasavvufi anlayışa bağlar. Ülgener'e göre Batınilik, içe kapanma ve donuklaşma yoluyla iktisadi çöküşe zemin hazırlayan esas faktördür. Öyle ki Batıni hareketin etkisiyle

---

33 Şahin Doğan, "Max Weber ve Sabri ÜLgener'de Zihniyet ve Din", *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 5, sy.2. (Temmuz 2015): 214.

34 Birincisi, *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası* isimli eseridir.

35 Sabri Ülgener, *Zihniyet ve Din* (İstanbul: Derin Yay., 2006), 3.

yazarın "ortaçağlaşma"[36] olarak isimlendirdiği süreç yaşanmış, böylece Batı'da gerçekleşen ekonomik gelişme Osmanlı toplumunda sağlanamamıştır. Ortaçağlaşmanın bir kavram olarak doğru konumlandırılması, Ülgener'in tezinin anlaşılması için oldukça önemlidir. Ortaçağ ahlakı, durgun-âtıl, gelişmeye kapalı bir hayat anlayışını çağrıştırır. Bu yaklaşımın gereği olarak kendini ve yakınlarını geçindirecek maldan fazlasını kazanmak, lüzumsuz ve hatta zararlı kabul edilir. Ülgener'in düşüncesinde 'ortaçağlaşma' kavramı, Osmanlı-Türk insanının zihniyet anlayışının resmedilmesini sağlayan bir 'ideal tip'lemedir. Bu yönüyle de önem taşımaktadır.

Weberci yaklaşımı benimseyen Ülgener söz konusu çalışmayı, Weber'in eksik bıraktığı yerleri tamamlamak ve bu boşluğu doldurmak için gerçekleştirmiştir. Ülgener'e göre[37] 'İslam'ın iktisadi gelişmeyi engellediği' şeklinde bir sonuca ulaşan Weber'in çalışmalarında İslam özellikle de tasavvufun iktisat ahlakı geniş yer bulmamış, isabetli tespitlerle birlikte acele ve tek yanlı hükümler araştırmanın değerine gölge düşürmüştür.

Eser, Türkiye tarihine yönelik yapılan araştırmalar arasında, içerdiği konunun yeniliği ve metodolojisi bakımından önemlidir. Ülgener, *Zihniyet ve Din* çalışmasıyla hem özgün bir alana yönelmiş hem de hâkim olan Gökalp-Durkheim çizgisinin pozitivist/açıklayıcı anlayışına karşı, Weberyan yani antipozitivist/anlayıcı yaklaşımı benimsemiştir. Bu haliyle konusu ve metoduyla ilklerden olması bakımından önem taşımaktadır. Ayrıca, başarılı sayılabilecek bir Weber okuması konusunda örneklik oluşturmasıyla da dikkate değer bir çalışmadır.

Zihniyet kavramını, "kendini bir takım hareket ve davranış normları halinde açıklayan bir yaşama stilinin ifadesi", toplum içindeki bireyin dünyaya, çevreye, olaylara, eşyalara vb. yapılara bakış açısı şeklinde tanımlayan Ülgener, daha çalışmasının başında "din ve zihniyet gibi ayrı ve karmaşık dünyaları yan yana getirirken okuyucunun dikkatine sermekte fayda gördüğümüz noktalar vardır"[38] uyarısıyla, okuyucuların dikkat etmesi gerektiği yerlere işaret etmektedir. Söz konusu noktalar üç başlık altında

36 Sabri Ülgener, *Zihniyet ve Din* (İstanbul: Derin Yay., 2006), 130.
37 Sabri Ülgener, *Zihniyet ve Din* (İstanbul: Derin Yay., 2006), 16.
38 Sabri Ülgener, *Zihniyet ve Din* (İstanbul: Derin Yay., 2006), xix.

toplanmaktadır. Bunlar; çalışmaya Weber'in yöntemine benzer şekilde teorik zeminin kurularak başlanması, çalışma boyunca dinin kitabi değil folk yönünün dikkate alınması ve tavan-taban ayrımında tabanın esas alınmış olmasıdır.[39]

Ülgener'e göre zihniyet araştırmaları genellikle iki koldan yürütülmektedir. Öncelikle zihniyetin hangi çağa ve çevreye aitse geniş bir panoraması verilir, sonrasında ise kökleri ve kaynaklarına inilir.[40] Yani ilk olarak zihniyetin betimlemesi yapılır, sonrasında ise betimlenen zihniyet yapısını oluşturan kaynaklar incelenir. Panoramik görüntü, çağın kültür muhtevasında yeri ve önemi olan çizgilerin toplanıp bir araya getirilmesiyle elde edilir.[41] Ülgener'de çalışmasını bu şekilde gerçekleştirmiştir. *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası* ismini verdiği eseriyle zihniyet dünyamızın betimlemesini yapan Ülgener, *Zihniyet ve Din* ismini verdiği çalışmasıyla da zihniyetin kaynaklarına inmiştir.

Zihniyetin kaynaklarını araştırırken, zihniyet dünyasını besleyen sebepleri tek bir başlık altında toplamanın mümkün olmadığına değinen Ülgener, o yolda adım atarken iklim, nüfus, din, politika ve daha pek çok unsurlarından örülü bir faktörler yığını ile yüz yüze gelineceğine işaret eder.[42] Bu derece karmaşık bir yığın karşısında yapılması gereken ise, belli bir bakış açısından hareketle faktörlerden birini seçip onu boyutları ve kütlesi büyütülmüş halde göz önüne koymak ve perdeyi bir yanından olsun aralayabilmektir. Bu diğer faktörleri inkâr değil, aşamalı bir yöntem takip etmektir. Diğerleri de birbiri peşinden ele alındıkça zincirin halkaları tamamlanacaktır.

Ülgener[43] bu çalışmada amaçladığı hedefin, ortaya konulan portre denemesinde çizgileri dini-mistik kökenlerine uzatarak asıllarını oralarda görmek olduğunu söyler.[44] Çünkü Ülgener'e göre[45] din, tarih boyu aile

---

[39] Sabri Ülgener, *Zihniyet ve Din* (İstanbul: Derin Yay., 2006), xix-xxi.
[40] Sabri Ülgener, *Zihniyet ve Din* (İstanbul: Derin Yay., 2006), 5.
[41] Sabri Ülgener, *Zihniyet ve Din* (İstanbul: Derin Yay., 2006), 5.
[42] Sabri Ülgener, *Zihniyet ve Din* (İstanbul: Derin Yay., 2006), 7.
[43] Sabri Ülgener, *Zihniyet ve Din* (İstanbul: Derin Yay., 2006), 7.
[44] Yukarıda *Zihniyet ve Din* çalışmasının, *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası* başlığını taşıyan kitabın devamı olduğu söylenmişti.
[45] Sabri Ülgener, *Zihniyet ve Din* (İstanbul: Derin Yay., 2006), 8.

bağlarından yakın ve uzak toplum katlarına, siyasete, sanat değerlerine kadar bütün bir yaşayış düzenine damgasını vurmuş, kiminde başarılı, kiminde başarısız, fakat düzenleyici olmak iddiası ile daima varlık göstermiştir. Durum böyle iken dinlerin zihniyetlere etki etmemesi elbette beklenemezdi. Ülgener'e göre[46] din, hareketlerimize yalnız ihtiyaç duyulan yerde meşruluk kılıfı geçirmekle kalmaz; aynı zamanda kendi de etken olarak gereken itici kuvveti verir. Şu veya bu faktörün hangi hallerde meşrulaştırıcı, hangi durumlarda bizzat kurucu ve inşa edici olarak devreye girdiğini peşin hükümle kestirebilmek ise elde değildir.

Ülgener, *"İslam, Tasavvuf ve İktisat Ahlakı"* başlığını taşıyan bölümde zihniyet ve tasavvuf üzerinde durmakta ve zihniyet din ilişkisini açıklamaya çalışmaktadır. Kitabın üzerine inşa edildiği ana bölüm burasıdır. Burada tasavvuf eserleri başta olmak üzere sanat ve edebiyat eserlerinde yer alan ifadeleri zihniyetlerin yansıması olarak gören Ülgener, söz konusu söylemlerden hareketle zihniyet-din ilişkisini ortaya koymaktadır. Yukarıda da değinildiği üzere çalışmasında Ülgener, kapitalizmin, daha yumuşak bir ifade ile meslek ahlakının Osmanlı'da ortaya çıkmayışının nedenini, dünyadan el etek çekerek az ile yetinmeyi öğütleyen, Batıni tasavvufi anlayışa bağlar. Ülgener'e göre[47] tasavvuf ahlakının öne çıkan özelliklerini; dünya malının gelip geçiciliğine yapılan vurgu, acelenin kötü bir huy olduğunun kabulü ve yol atasının sözünden ve izinden çıkmanın hüsran ile sonuçlanacağına olan inanç şekilde sıralamak mümkündür Tüm bunlar atalete sebep olan faktörler arasında yer almaktadır.

Ülgener, zihniyet çalışmaları konusunda "somut belgelere dayanan müspet tarih araştırmalarının her cihetten doyurucu güvenini zihniyet araştırmalarında beklememek lazımdır"[48] şeklinde son bir uyarıyla çalışmasını nihayete erdirmektedir. Zorluk konunun tabiatından ileri gelmektedir. Zihniyet araştırmalarının üstelik sübjektif değer yargılarının düşünce ve muhakeme düzeyine kolaylıkla sızmalarına açık kapı bıraktığı göz önüne alınınca, zorluğun nedeni tahmin edilebilir. Zihniyet meselelerinde dikkatsizce atılan bir adım araştırıcıyı kolaylıkla bir yandan öbür yana,

46 Sabri Ülgener, *Zihniyet ve Din* (İstanbul: Derin Yay., 2006), 10.
47 Sabri Ülgener, *Zihniyet ve Din* (İstanbul: Derin Yay., 2006), 138.
48 Sabri Ülgener, *Zihniyet ve Din* (İstanbul: Derin Yay., 2006), 164.

tarafsız izah tarzından taraflı hislere, şahsi kıymet hükümlerine kaydırabilir.[49] Tüm bunlara değindikten sonra, Ülgener'in zihniyet okumasında kullandığı birtakım ifadelere değinmek yerinde olacaktır

"Hak Teala (şeytana) eyitti kim var bazarlar senin halkın derleşecek yerler olsun ve bazar ehli senin ehlin olsun dedi. Anınçündür kim bazarda oturup malayaniye mürtekip olmazlar hemen bir hacet için varırlar tez gene dönerler."[50]

"Eli Hakk'ın eli, kuvvet ve kudreti 'vücut'u mutlak'ın kudreti… Öylelerine hizmet Hakk'a hizmet demek."[51]

"Bizde kalendare bir itikat vardır ki her ne yaparsa Allah yapar derler. Emekler, sa'yler hep beyhudedir derler."[52]

"Yarını düşünmek neyine, sana ısmarlayan mı oldu bu yalan dünyayı!."[53]

"Erişe nimet-i Hakk bizahmet."[54]

"Bulasın devleti bisa'y ü amel!."[55]

Sonuç

Bu çalışmada, toplumsal değişmenin anlaşılmasında önemli araçlardan birisi olan 'zihniyet' üzerinde, toplumsal değişimi ve dini kapsayacak şekilde durulmaya çalışılmıştır. Toplumsal değişmede rol oynayan zihniyetlerin şekillenmesinde birçok faktör etkilidir. Bu etkenlerin birisi de dinlerdir. Dinler tarih boyunca, toplum hayatında pek çok roller üstlenmiş, bireylerin zihniyetini şekillendirmiş ve hayatlarına müdahale etmiştir. Gelinen noktada, toplumsal değişim, zihniyet ve din arasında karmaşık, çok boyutlu bir ilişkinin varlığından söz edilebilir. Zihniyetler toplumsal değişimi etkileyen

---

49 Sabri Ülgener, *Zihniyet ve Din* (İstanbul: Derin Yay., 2006), 164.
50 Sabri Ülgener, *Zihniyet ve Din* (İstanbul: Derin Yay., 2006), 114.
51 Sabri Ülgener, *Zihniyet ve Din* (İstanbul: Derin Yay., 2006), 131.
52 Sabri Ülgener, *Zihniyet ve Din* (İstanbul: Derin Yay., 2006), 143.
53 Sabri Ülgener, *Zihniyet ve Din* (İstanbul: Derin Yay., 2006), 147.
54 Sabri Ülgener, *Zihniyet ve Din* (İstanbul: Derin Yay., 2006), 156.
55 Sabri Ülgener, *Zihniyet ve Din* (İstanbul: Derin Yay., 2006), 156.

ya da sınırlayan ama aynı zamanda da toplumsal değişimden etkilenen bir nitelik taşımaktadır.

Dinler, zihniyetleri şekillendiren, zihniyetler ise toplumsal değişmeye yön veren, yeri geldiğinde onu tayin eden ya da tersine sınırlayan önemli etkenlerdir. Bu sebeple toplumsal değişmeyi zihniyetten, zihniyeti ise dinden ayrı düşünmek mümkün değildir. Bu olguların her biri arasında sıkı bir ilişki söz konusudur. Ancak hangisinin nerede başladığı ve nerede bittiğinin kestirilmesi kolay değildir. Neden olanların bazen sonuç, sonuçların ise neden olarak ortaya çıkması mümkündür. Bu sebeple ciddi, yoğun ve çok boyutlu araştırmalara ihtiyaç vardır.

Toplumsal değişimi anlamanın yollarından birisi de zihniyetlerde yaşanılan değişimlerin ortaya konulmasıdır. Çünkü insan mantık çerçevesinde hareket eden ve inançlarıyla yaşantısı arasında uyum arayan, olmadığı takdirde ise değiştirmeye çalışan bir varlıktır. Zihniyetin bu yönü dikkate alınmadan yapılan toplumsal değişme çalışmalarının eksik kalması kuvvetle muhtemeldir. Bu konuya yönelik öncü çalışmalarıyla Sabri F. Ülgener ismi önem taşımaktadır.

Kaynakça

Avcı, Özlem. *İki Dünya Arasında İstanbul'da Dindar Üniversite Gençliği.* İletişim Yayınları. İstanbul 2012.

Aydın, Mustafa. *Gençliğin Dini ve Sosyal Değerleri.* Çizgi Kitabevi, Konya 2010.

Aydın, Mustafa. "Bir Zihniyet Çözümlemecisi: Sabri Fehmi Ülgener". D*oğudan Batıya Düşüncenin Serüveni* içinde, ed. Bayram Ali Çetinkaya 9: 425-453. İstanbul: İnsan Yayınları, 2010.

Aydın, Mustafa. *Güncel Kültürde Temel Kavramlar.* Açılım Kitap. İstanbul 2013.

Berger, Peter. *Dinin Sosyal Gerçekliği.* İnsan Yayınları. İstanbul 1993.

Bouthoul, Gaston. *Zihniyetler.* Edebiyat Fakültesi Basımevi. İstanbul 1975.

Doğan, Şahin. "Max Weber ve Sabri Ülgener'de Zihniyet ve Din". *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 5, sy. 2 (Temmuz 2015): 203-226.

Freyer, Hans. *Din Sosyolojisi.* Ankara Üniversitesi Basımevi. Ankara 1964.

Günay, Ünver. *Din Sosyolojisi.* İnsan Yayınları. İstanbul 2014.

Mardin, Şerif. *Din ve İdeoloji.* İletişim Yayınları. İstanbul 2015.

Marshall, Gordon. *Sosyoloji Sözlüğü.* Bilim ve Sanat Yayınları. Ankara 1999.

Muchielli, Alex. *Zihniyetler.* İletişim Yayınları. İstanbul 1991.

Okumuş, Ejder. *Dinin Toplumsal İnşası.* Akçağ Yayınları. Ankara 2015.

Özkiraz, Ahmet. "*Sabri F. Ülgener'de Zihniyet Analizi*". Yayımlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi 2001.

Özkiraz, Ahmet. "Sabri F. Ülgener'de Zihniyet ve Geri Kalmışlık". *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi* 36, (Mart 2007): 35-59.

Ülgener, Sabri. *Zihniyet, Aydınlar ve İzm'ler.* Mayaş Yayınları. Ankara 1983.

Ülgener, Sabri. *Zihniyet ve Din* . Derin Yayınları, İstanbul 2006.

Yavuz, Sefer. "Zihniyet ve Din". *Din Sosyolojisi* içinde, ed. Niyazi Akyüz, İhsan Çapcıoğlu, 589-596, Ankara: Grafiker, 2012.